

Виноградська Г.
(Україна)

СЕМАНТИКО-ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСНОВНИХ РИТУАЛЬНИХ ЕЛЕМЕНТІВ УКРАЇНСЬКИХ ЗАЖИНКІВ

В українській етнографічній літературі другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття (яка становить золотий фонд і для сучасних досліджень) звичаї та обряди, які виконуються в часі жнив, представлені в основному обжинковим комплексом ритуальних дій. І на розшифровці саме «кінцевих» жнивних елементів зосереджує увагу більшість авторів. Зажинкові ж ритуали є дещо обділені увагою дослідників, хоча становлять невід'ємну частину єдиного знаково-кодowego комплексу жнивних обрядово-звичаєвих дій.

Означена прогалина дещо заповнюється зусиллями українських та іноземних вчених ХХ століття, коли зажинковий та обжинковий фактаж (як загальнослов'янський, так і український) залучається принагідно при розгляді конкретних етнологічних та фольклористичних проблем [С.Килимник (1957–59), О.Воропай (1966), Ю.Круть (1973), О.Чебанюк (1990), К.Кутельмах (1996), С.Творун (1992), Терновская О.А. (1989, 1996), С.М.Толстая (1989), М.Войтила-Свежовска (1989)].

Як не дивно, але в жодній з перелічених праць не згадується про дохристиянський елемент – колядування на першому снопі, хоча в бесідах з інформаторами під час роботи автора у складі етнографічної експедиції на Поділлі (1995 р.) виявилось, що цей звичай поширений здавна і по сьогодні побутує в досліджуваному регіоні (Хмельницька частина Поділлі).

Пошуки у напрямку з'ясування даного феномена привели до такого результату: з усього масиву історико-етнографічних праць тільки чотири автори: А.Кримський¹, О.Ходак², С.Павлюк³ та О.Курочкін⁴ – описують колядування у жнива. Перша згадка про побутування згаданого звичаю на Звенигородщині (Черкаська обл.) у 1920-х роках подається А.Кримським у неопублікованій третій частині його «Звенигородщини...» Друга згадка про колядування на зажинках в Галицькому р-ні Івано-Франківської області та інформація про дозволеність колядувати після зжатого першого снопа з Турківського р-ну Львівської обл., записані у 1980-х роках О.Ходак під час етнографічних експедицій. Підтвердженням про донедавне побутування згаданого звичаю саме на Поділлі знаходимо в авторських розділах С.Павлюка та О.Курочкіна до колективних праць.

Опираючись на джерельний та польовий фактаж (польові матеріали, напрацьовані автором у складі етнографічних експедицій 1993–94 рр. на Волинь, на Бойківщину – 1994 р., на Поділлі – 1995 р., на Полісся – 1997–1998 рр.), зазначимо, що: 1) поняття «зажинки» включає в себе принаймні два тлумачення: перше (ситуативне): «зажинки» як початок жнив, жнивної роботи; друге (функціональне): «зажинки» як різновид обряду⁵; 2) на час фіксації зажинкові обрядодії виконують своє функціональне

© Виноградська Г., 1999.

призначення завдяки перенесенню акціо-
нального коду всього зажинкового комп-
лексу на окремі ритуальні елементи.
Причому у різних регіонах України
акцентується якийсь окремий елемент чи
певна їх сукупність. Зокрема, великого
значення надається тому, у який день,
хто зажинає; які дії відбуваються з пер-
шим колоссям, снопом; які вербальні
формули (фрази, пісні, колядки).

Потрібно зазначити, що в більшості
випадків відповідні ритуальні дії вико-
нуються саме в перший день жнив, і
безпосередньо саме вони започатковують
жнивну роботу. В даному випадку ситуа-
тивний і функціональний зміст поняття
«зажинки» накладаються одне на одне,
створячи прозоре семантичне тлумачення
обряду як просте ритуальне оформлення
першого кроку в будь-якій важливій
справі.

Проте не завжди виконання обряду
зажинків збігалось в часі з початком три-
валої жнивної праці. Справа в тому, що
визначальним критерієм початку масових
жнив була і залишається стиглість жит-
нього чи пшеничного зерна («як тверде,
хрупає на зубі – пора жати»). Але в різні
роки, за різних погодних умов, у різних
природно-ландшафтних зонах (полісся,
лісостеп, степ, гори) визрівання зерно-
вих відбувалося з певними відхиленнями
в часовому відрізу в межах місяця.
Орієнтирами в часі для початку жнив
традиційно слугували і релігійні свята. У
прислів'ях зустрічаємо: «На Прокопа має
бути копа», «На Прокопа готуй плечі до
снопа». «Жнива починалися розмаїто,
найчастіше по Петрі»⁶.

Приурочення обряду зажинків до
якогось конкретного свята (Івана, Петра
чи Прокопа) було одним з факторів ство-
рення розбіжності у часі між моментом
виконання обряду і процесом праці. Ще
один фактор, що спричиняв таку розбіж-
ність, – це вибір так званого «легкого»
дня для зажинків: «Завсігди з понеділка

не йшли – бо то важкий день. Любили
починати в суботу» (с.Немилів, Радехів-
ський р-н, Львівська обл.). Легкими
днями вважали також і інші «жіночі» дні
– середу та п'ятницю. Вважалося, що
св.П'ятниця допомагає в жнива тим, хто
шанує її впродовж року⁷.

Поступово усталилась традиція, що
обряд зажинків мав бути виконаний, але
не обов'язково безпосередньо при початку
роботи. В свою чергу, ситуативна відір-
ваність обряду від безпосереднього тру-
дового процесу спричинилась до певної
втрати розуміння змісту даного обряду і,
як результат, – втрати багатьох ритуаль-
них елементів. Що ми наглядно можемо
спостерігати в даний час у більшості
етнолокальних регіонів, де зажинковий
ритуал зводиться здебільшого до вер-
бальної формули «Господи, поможи»
вкупі з жестом хреста безпосередньо (!)
перед роботою. Останнє свідчить, що да-
ний обряд в повній мірі виконує свої
функції в безпосередній єдності з
початком жнив.

На Волині, Поліссі, центральних
областях в обраний день вся сім'я, або
лише господиня, йшли на поле, де госпо-
диня, перехрестившись, проказавши мо-
литви «Отче наш» і «Богородице діво»,
промовляла: «Господи, поможи щасливо
зажати» або «Господи, дай хліб святий у
руки»⁸ – і нажинала дві перші жмені, які
кидала навхрест. Окрім двох жменей, в
різних селах нажинали від одного-трьох
снопів до півкопи чи копи⁹.

Сучасна російська дослідниця жни-
варських обрядів О.Терновська пов'язує
звичай символічних зажинків, на яких не
жжинали багато збіжжя, з ідеєю апотро-
пійної магії, де малий зажинок мав вбе-
регти збіжжя господаря (на чиему полі
відьма, чаклунка, чаклун зробили «пере-
жин» або «закрутку») від витікання його
в засіки того, хто зробив це чаклунство.
Оскільки таку «шкоду» можна було й не
помітити вчасно, малий зажинок робили

й ті, на чиему полі не помітили слідів чаклунства. Селяни Костромської губ. вірили в пряму пропорційність між кількістю першого зажатого збіжжя з тим, яке гіпотетично наповнює засіки чаклуна. Тому, щоб зашкодити чаклунові, подекуди зажате в перший день – спалювали, вірячи, що згорить і «накрадене» чаклунове збіжжя¹⁰. Згадку про вміння відьом за допомогою мурашок наповнювати свої засіки зерном з селянських нив записано нами на Поліссі.

Апогеєм активізації негативних, шкідливих сил вважається в українців (як і в інших народів) Купальська ніч, під час містерій якої відбуваються дії, спрямовані на нейтралізацію відьом, чаклунів тощо. Тому, можливо, недаремно в деяких волинських селах символічні зажинки приурочують до Іванового дня навіть якщо жито ще зеленує^{11,12}.

Особливо цінною є ще й така інформація, записана в с.Нивиці, Радехівського р-ну, Львівської області, про зажинки на власному полі, яка дуже подібно відтворює картину початку жнив, описану А.Терещенком (на яку помилково посилаються багато дослідників ХІХ століття, відносячи її до кінця жнив). Отож, у згаданому селі: «Як жінки прийшли на поле, то зв'язували з двох жмень “бороду” (на початку жнив), а в кінці жнив залишали кутик невижатого збіжжя – “козу”»¹³. У А.Терещенка: «Перед началом жатвы женщины отправляются с песнями в поле. И одна из них, взяв горсть колосьев завивает их узлом»¹⁴.

Паралель очевидна (хоча і є деяка варіативність в елементах) – на початку жнив зав'язують деяку кількість колосся на корені. Мета даної дії функціонально протилежна до змістового спрямування «закрутки» (подібного за формою і виконанням елемента шкідливої магії), яка повинна накликати на власника поля чи на того, хто її вижне, всілякі нещастя, хвороби¹⁵. Зав'язана ж власною рукою

господині «борода» – має оберігати господаря, його родину і ниву від будь-яких нещастя.

Першому снопові, першим колоскам у різних місцевостях надавався різний акцент конкретної ритуальної тяглості. На Поліссі перші дві зжаті господарем чи господинею жмені зв'язували у невеличкий снопик, подекуди його називали «зажинок», і урочисто ставили на покуть, де він стояв до осінньої сівби. На Спаса (19 серпня) колосся з цього снопа зрізали і святили у церкві. Саме це посвячене зерно додавали до засівного¹⁶. Інший поліський варіант: перший сніп, поставлений на покуті, заносили першим у «ток» (клуню), привівши з поля перший віз просохлих житніх снопів. Така дія мала вберегти урожай від пошкодження гризунами¹⁷. Волиняни ж склали перше зрізане колосся з усіма снопами. Лише подекуди перший сніп міг фігурувати у святвечірніх обрядах, переважно з такою метою використовували останній – обжинковий.

Найбільше відомостей про звичаї, пов'язані з початком жнив, авторові вдалося записати на Поділлі. Дуже цікавим є майже повсюдне побутування в цій місцевості звичаю колядування на першому снопі (поєднання саме цих ритуальних елементів надає надзвичайної глибини символіці даного звичаю): «Перший сніп мав нажати дід – бо він хоч і старенький, але – голова двору». Кожен з родини нажинає по першому снопові, сідають в коло, кожен на своєму снопові і колядують «Нова рада стала», кілька колядок. Потім дід благословляє: «Щоб довгі роки прожили, щоби с мо нажали на другий рік. Боже, допоможи, нам цей врожай зібрати щасливо»¹⁸. «Як жнива починаються – вже можна колядувати, а до жнив – не можна. Колядують на жнива бо вже йде до Різдва»¹⁹. «Зажинати йшли вдосвіта, переважно старі жінки (5–6 жінок). Перший сніп нажинала найстар-

ша, наприклад, бабця. Як німечна бабця не могла йти на поле, то везли її на возі. Бабця, проказавши: «Щасливо, діти, жнива одпровадити, щасливо спользовати, добре жити, не сваритися, щоб злагода в сім'ї була», – нажала перший сніп, заколядувала, тоді починали всі інші. Навіть ще у 1959–65 роках голова колгоспу набрав старих жінок і вивіз на поле... Там вони зажали колгоспне поле. Нажавши перший сніп, колядували «Нова рада стала». На 2-й Св.Вечір (на Йордан) ставили житній сніпок, перев'язаний двома перевеслами, у покуть – казали «бабу поставити в кут». Зберігали в коморі, вимолочували, додавали до того, чим сіяли озимину, до ярини не додавали»²⁰.

Найпоширеніші пояснення виконання колядок при зажинанні: «Нажавши перший сніп, можна колядувати, бо вже йде до Різдва»; «Щоб слабість не верталася на худобу та людей»²¹. Такі трактування функції колядки, очевидно, зумовлені прадавнім апотропійним характером цих вербальних магічних формул, контамінованих з пізнішою християнською тематикою. Саме тому найчастіше виконуються колядки християнсько-церковного змісту, які є найбільш вживаними на сьогодні і в різдвяному обрядовому комплексі: «Нова рада стала», «Пане господарю» (фіксується практич-

но всюди), «Днесь поющи купно играйте» (зразки текстів цієї коляди подають М.Доманицький²² та П.Чубинський²³). Саме таке трактування колядки на першому снопі як захисної вербальної формули подає і А.Кримський, по аналогії ситуативного використання колядування в неріздвяний час при пошестях, моровицях²⁴.

Аналіз викладеного фактичного матеріалу підводить до думки, що провідним семантичним мотивом зажинкових ритуальних дій, який зумовлює їх функціональність, можемо вважати апотропійну магію, завдання якої полягало в забезпеченні конкретного рівня – ниви з досягаючим збіжжям, та загального рівня – космосу людського буття від шкідливих проявів злих сил. Поряд з цим архаїчний елемент колядування надає українським зажинкам, окрім конкретно-прагматичної мотивації, ще й рис космогонійності. Ритуальна тяглість окремих зажинкових елементів, використання їх в обрядах різдвяного циклу (і навпаки), свідчить про їх архаїчність, про відгомін праслов'янських часів, коли свято збору врожаю завершувало хліборобський рік, і новоріччя не було настільки прив'язане до циклу оновлення небесних світил, а наставало разом з початком нового хліборобського року.

¹ Відділ рукописів ЦНБ ім. В.Вернадського НАН України. Ф. 36. – Од. зб. 681.

² Ходак О.Р. Віншування на стерні // Жовтень. – N 3. – 1985. – С. 98–99.

³ Павлюк С. Традиційне хліборобство // Українське народознавство / За заг. ред. С.П.Павлюка та ін. – Львів, 1994. – С. 294.

⁴ Курочкін О. Обрядовість (Календарні свята й обряди) // Поділля. Історико-етнографічне дослідження / Артюх Л., Балушок В., Болтарович З. – Київ, 1994. – С. 382.

⁵ Грінченко Б. Словарь української мови. – К., 1908. – Репринт. – Київ, 1996. – Т. II. – С. 38.

⁶ Архів Інституту народознавства НАН України. – Ф.1. – Оп. 2. – Од. зб. 387. – Зош. 1. – Арк. 5.

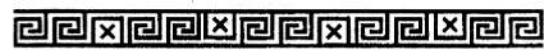
⁷ Архів Інституту народознавства НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 387. – Зош. 1. – Арк. 28зв.

⁸ Архів Інституту народознавства НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 387. – Зош. 2. – Арк. 12.

⁹ Архів Інституту народознавства НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 387. – Зош. 2. – Арк. 41.

¹⁰ Терновская О.А. Пережины в Костромском крае // Славянский и балканский фольклор. – М., 1984. – С. 117–127.

¹¹ Архів Інституту народознавства НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 387. – Зош. 2. – Арк. 35.

¹² Архів Інституту народознавства НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 387. – Зош. 2 – Арк. 39 зв.

¹³ Архів Інституту народознавства НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 387. – Зош. 2 – Арк. 40.

¹⁴ *Терещенко А.* Быт русского народа. – СПб., 1848. – Ч. V. – С. 15.

¹⁵ Відділ рукописів НБ ім. В. Стефаника НАН України. Ф. М. Дикарива. – Од. зб. 11. – Арк. 2.

¹⁶ Польові матеріали з Полісся. Архів Мінчорнобиля. – Зош. 2. – Арк. 10.

¹⁷ Польові матеріали з Полісся. Архів Мінчорнобиля. – Зош. 2. – Арк. 28.

¹⁸ Архів Інституту народознавства НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 388. – Арк. 10.

¹⁹ Архів Інституту народознавства НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 388. – Арк. 16 зв.

²⁰ Архів Інституту народознавства НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 388. – Арк. 29.

²¹ Архів Інституту народознавства НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 388. – Арк. 34.

²² *Доманицький В.* Современныя колядки и щедривки. – К., 1905. – С. 28.

²³ *Чубинский П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. – Т. III–IV. – СПб., 1872. – С. 149.

²⁴ Відділ рукописів ЦНБ ім. В. Вернадського НАН України. Ф. 36. – Од. зб. 681.